

ШЛЯХОМ НЕПОРОЗУМІНЬ ТА КОМПРОМІСІВ: УЧЕНІ-АРХЕОЛОГИ І ТАВРІЙСЬКЕ ДУХІВНИЦТВО В СПРАВІ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КРИМУ (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

На основі нових архівних матеріалів розглянуто історію взаємодії православного духівництва Таврійської єпархії та представників Археологічної комісії. Акцент зроблений на протиріччях між вченими і ченцями в Херсонесі, а також на виробленні механізму безконфліктного проведення розкопок. Особливо відзначена роль єпархіального начальства в описі кримських монастирів та залученні наукової уваги до церковних старожитностей.

Ключові слова: охорона пам'яток, духівництво, Таврійська єпархія, Херсонес.

На основе новых архивных материалов рассмотрена история взаимодействия православного духовенства Таврической епархии и представителей Археологической комиссии. Акцент сделан на противоречиях между учеными и монахами в Херсонесе, а также на выработке механизма бесконфликтного проведения раскопок. Особо отмечена роль епархиального начальства в описании крымских монастырей и привлечении научного внимания к церковным древностям.

Ключевые слова: охрана памятников, духовенство, Таврическая епархия, Херсонес.

On the basis of new archival materials history related to interaction between Orthodox clergy from the Taurical diocese and representatives from Archaeological Commission has been examined. Particular stress is put on contradictions between scientists and monks in the Chersoneses, as well as on the formation of a mechanism for non-conflict excavations. The role of the diocesan authorities in the description of the Crimean monasteries and attracting scientific attention to the church antiquities has been pointed out.

Key words: protection of monuments, the clergy, the Taurical diocese, Chersoneses.

Лише зі здобуттям Україною незалежності 1991 року стало можливим об'єктивне дослідження участі православного духівництва в суспільному житті. Під час відновлення впливу церкви на громадські процеси вкрай важливим є врахування попереднього досвіду співпраці духовних осіб з іншими соціальними інститутами. Однією з найбільш проблемних ділянок взаємодії духівництва з науковими установами і сьогодні залишається охорона пам'яток історії та культури. У Криму археологічні та інші пам'ятки значною мірою пов'язані з християнством та часто стають предметом конфліктів. Для уникнення повторення помилок минулого актуальним є звернення до історії Таврійської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, яка містить ба-

гато прикладів як гострих протистоянь духовних осіб та вчених, так і успішної взаємодії.

Першим на високий рівень красноріччя студій таврійського православного духівництва вказав професор А. А. Непомнящий [1]. Ним були названі імена церковних діячів, що зробили значний внесок у вивчення минувшини Криму та проаналізовані їхні наукові праці. Ціла серія публікацій дослідника з Єкатеринбургу О. Ю. Шаманаєва присвячена історії розкопок Херсонесу та участі в них місцевого монастиря [2]. Проте історія участі духівництва в пам'яткознавчому русі і сьогодні рясніє «білими плямами».

Тому головними завданнями цього дослідження є відображення реального стану охорони пам'яток християнства в Криму наприкінці ХІХ – на почат-

ку ХХ ст., визначення місця служителів Церкви в цих процесах та врахування досвіду його контактів з науковими товариствами того часу.

Лише нещодавно стали доступними деякі архівні матеріали, що суттєво розширюють наші уявлення про роботу священників у справі охорони та популяризації християнських старожитностей, про їхню співпрацю з представниками наукових кіл Російської імперії. У фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК) відклалися документи Таврійської духовної консисторії, які є найважливішим джерелом для вивчення історії церкви, в тому числі – участі духовенства в охороні та вивченні пам'яток історії та культури. Консисторія – це головне управління, що займалося в розпорядженні керівника єпархії. Функції цієї установи були досить широкими, фактично вона поєднувала в собі єпархіальний секретаріат, архів, органи нагляду за діяльністю священників та господарський відділ. Таврійська духовна консисторія була заснована в 1860 та ліквідована в 1920 році. Таким чином, в її документах практично повністю відображені всі аспекти життя самостійної Таврійської єпархії. Матеріали архіву консисторії містять значну кількість справ, що відносяться до співпраці місцевого духовництва та однієї з найавторитетніших наукових установ того часу – імператорської Археологічної комісії.

Головним місцем, де перетнулися інтереси науковців та православних духовних осіб став Херсонес. Тут знаходився монастир, що був заснований з ініціативи архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова) в 1850 році на легендарному місці хрещення князя Володимира Великого.

З самого початку життя обителі виявилось пов'язаним з археологічними розкопками на території Херсонеського городища. У 1852-1853 роках за розпорядженням архієпископа Інокентія були проведені розкопки під керівництвом ієромонаха Василя. У результаті була частково відкрита так звана базиліка на Центральній площі. Тоді ж з'явилася ідея будівництва собору на передбачуваному місці хрещення князя Володимира Великого, будівництво якого тривало з 1861 до 1891 року.

У період 1852-1860 років археологічні студії проводилися настоятелями монастиря (Василем (Юдіним) та Євгеном (Отмарштейном)) із залученням представників Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС).

Служителі монастиря зіграли важливу роль у розкопках 1876-1886 років, що проводилися під загальним керівництвом Одеського товариства. У 1884 році ОТІС прийняло рішення про передачу розкопок у відання монастиря з умовою збереження наукового керівництва роботами.

Залучення монастирських службовців до розкопок припинилося в 1887 році, коли голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова звернулася до імператора Олександра III з пропо-

зиціями про заходи до збереження Херсонеського городища. Діяльність монастиря була охарактеризована як одна з основних перешкод вивчення й охорони пам'ятника. У зв'язку з цим П. С. Уварова висловила ідею про закриття обителі та конфіскацію монастирської землі. Імператор визнав ліквідацію монастиря недоречною, але наказав суворо заборонити ченцям проводити розкопки і продавати знайдені речі. Ведення розкопок було передано під спільний контроль Одеського товариства історії та старожитностей і Імператорської археологічної комісії. Починаючи з 1888 року, розкопки повністю перейшли у ведення Імператорської Археологічної комісії і до 1907 року їх безпосереднє керівництво здійснював її представник К. К. Косцюшко-Валюжиніч [3]. Слід зауважити, що від моменту заборони проведення розкопок ченцями Херсонеського монастиря єпархіальне керівництво не отримувало від обителі звітів та повідомлень про ведення археологічних робіт та знахідки, хоча досить детальні описи досліджень за попередні роки зберігалися в консисторському архіві.

Стосунки К. К. Косцюшко-Валюжиніча та керівництва монастиря були далекими від найкращих. Найімовірніше, основні причини конфлікту К. К. Косцюшко-Валюжиніча і монастирського начальства лежали в економічній площині. Саме це, а не приналежність вченого до католицизму, було найбільшою проблемою. Херсонеський монастир довгі роки був повновладним господарем території городища, який не зник погоджувати з ким-небудь питання будівництва господарських приміщень, порядку проведення служб і хресних ходів і, в тому числі, проведення розкопок. Настоятелі обителі з певного часу цілком влаштувалися кількістю відкритих археологічних об'єктів, тому вони не бажали віддавати частину своїх земель для наукових досліджень, тим більше, коли духовенство перестало входити до так званого «розкопочної комітету». Це призвело до того, що частина земель Херсонеса з початку 90-х років XIX ст. демонстративно відводилася монастирем під городища та виноградники [4]. У 1893 році Комісія, бажаючи якнайкраще досліджувати античне городище, пішла на революційний для методики досліджень того часу крок: вона запропонувала керівництву монастиря провести розкопки в тих місцях, які могли бути забудовані найближчим часом [5]. Незважаючи на таке рішення, вже в 1895 році монастир самовільно провів земляні роботи по влаштуванню винограднику.

Пік конфлікту між науковцем та монастирським керівництвом припав на 1896 рік. Його вирішення зафіксовано у справі з архіву Таврійської духовної консисторії «Про непорозуміння, що виникли між управлінням Херсонеського монастиря і завідувачем розкопками в Херсонесі п. Косцюшко-Валюжинічем з приводу проведених розкопок» [6]. Після інциденту, пов'язаного з розкопками поблизу дороги до собору Св. Володимира та нанесенням взаємних образ, архієпископ Таврійський Мартиніан (Муратовсь-

кий), ознайомившись з клопотанням Археологічної комісії, направив до обителі кафедрального протоієрея Олексія Назаревського і тому вдалося досягти компромісного рішення. Обрання преосвященним саме цієї кандидатури для узгодження непорозумінь є цілком зрозумілим. О. Назаревський був одним з найбільш авторитетних та освічених священників Таврійської єпархії, дійсним членом Таврійської вченої архівної комісії та автором публікацій з історії християнства в Криму. 27-28 вересня 1896 року служитель культу перебував у Херсонесі, де уважно вислухав заяви та пояснення обох сторін, розглянув документи, що відносилися до справи та склав відповідний акт. З цього документу стають зрозумілими передумови конфлікту. Для дослідження вівтарної частини давніх базилік біля собору К. К. Косцюшко-Валюжиніч без узгодження з керівництвом обителі направив на цей об'єкт двох робочих, які у викривленому вигляді передали слова археолога архімандриту монастиря Олександру. Той у свою чергу виступив з образливими для дослідника словами та загрожував не відкривати монастирські ворота для завідувача розкопками. В розмові з протоієреєм О. Назаревським Карл Казимирович висловив своє бачення подальшої роботи та наміри збудувати стіну для захисту розкопів від сторонніх осіб. Також археолог відхилив головні закиди монастиря щодо його персони. Він пояснив, що всі людські рештки, що були знайдені під час розкопок, відповідним чином ховалися.

Для припинення всляких непорозумінь та для їхнього попередження у майбутньому О. Назаревський вирішив скласти акт, де прописувалися би права, обов'язки та прохання обох сторін конфлікту. З цим погодилися і архімандрит Олександр, і К. К. Косцюшко-Валюжиніч.

Вимоги до настоятеля монастиря були такими:

1. Суворо спостерігати за тим, щоб жодних розкопок на землях, що належать монастирю, не проводилося без відповідного дозволу Археологічної комісії.

2. Не допускати знищення будь-яких давніх пам'яток.

3. Спільно з завідувачем розкопками скласти загальний план подальших розкопок в огорожі херсонеського монастиря та надіслати його на затвердження до Археологічної комісії.

4. Незалежно від цього кожного разу звертатися до К. К. Косцюшко-Валюжиніча з повідомленнями про об'єкти, що планується використати найближчим часом, для того, щоб археологи могли своєчасно їх дослідити.

5. У випадку потреби провести господарські розкопки на території, яка ще не науково не досліджена, для своєчасного нагляду письмово повідомляти завідувачу розкопками, які саме розкопки плануються, в яких місцях і в який саме час.

Відповідно К. К. Косцюшко-Валюжинічу було запропоновано:

1. Попереджати настоятеля монастиря про початок розкопок у тих місцях, що не увійшли до загального плану майбутніх робіт, але були передбачені найближчим часом.

2. Не розсіювати проведення розкопок по кільком об'єктам одночасно та не переходити на інші ділянки до завершення цих робіт.

3. Будівельні матеріали, що знаходяться під час робіт та можуть бути використані, не кидати в море, а розкладувати на місці в належному порядку.

4. Не заважати монастирському керівництву відремонтувати частину монастирської стіни, що була пошкоджена під час археологічних досліджень.

5. Не перешкоджати зачиняти, хоча б на деякий час, відкриті при виконанні археологічних робіт місця та канали, що можуть опинитися на шляху господарських робіт, що проводяться в обителі.

6. Спостерігати за тим, аби монастирська та будь-яка інша худоба не заходила в межі досліджуваного городища та не забруднювала залишки старовини, насамперед священні місця давніх храмів.

7. При забиранні до наукової колекції артефактів, що випадково знаходяться монастирськими робочими, обов'язково видавати монастирському керівництву відповідні розписки про отримання цих предметів.

Погоджувальний акт від 27 вересня 1896 року регламентував правовий статус монастиря по відношенню до проведення археологічних досліджень, обов'язки настоятеля і завідувача розкопками по відношенню один до одного. За вирішення серйозного конфлікту Археологічна комісія висловила подяку архієпископу Мартініану та протоієрею О. Назаревському. Прописаний в акті механізм обговорення подальших розкопок між науковцями та монастирем був, зокрема, використаний уже 1898 року, коли К. К. Косцюшко-Валюжиніч унаслідок рішення Комісії вирішив знести залишки двох базилік з південного боку Херсонеського собору. Вчений спочатку звернувся до керівництва монастиря, а воно – до єпархіального преосвященного. Це допомогло спокійному проведенню археологічної роботи.

Тільки у 1902 році, після спільного відвідування Херсонеса імператором Миколою II і єпископом Таврійським Миколою (Зіоровим), гострі кути всіх конфліктів були заглажені [3, с. 543]. Незважаючи на натягнутий характер відносин, обидві сторони продовжували співпрацю. Деякі знахідки, з дозволу співробітників Комісії, зберігалися в приміщеннях монастиря. Після смерті К. К. Косцюшко-Валюжиніч у 1907 році завідувачами розкопками Херсонесу були Р. Х. Лепер та Л. О. Моїсєєв. У порівнянні з часами свого попередника, проведення наукового дослідження Херсонесу значно ускладнилося. Перша світова війна, що почалася 1914 році, та події, пов'язані з більшовицьким переворотом у Петрограді, взагалі на деякий час припинили розкопки і суттєво ускладнили існування монастиря, принісши з собою нові, раніше невідомі проблеми.

Стан пам'яток церковної старовини в кримських монастирях на початку XX століття відоб-

ражений у справі «Про старожитності, наявні в монастирях Таврійської єпархії» [7]. Поява такої справи в консисторії пов'язана з розпорядженням єпископа Миколи (Зіорова), обуреного появою в періодичній пресі статей, у яких монастирське начальство звинувачувалося в несумлінному ставленні до «священної давнини» та перешкодах, що надавалися науковим дослідженням. Таврійський преосвященний наказав надіслати до консисторії відомості про стан пам'яток у монастирях і про ставлення до них імператорської Археологічної комісії. На-стоятелі більшості обителей у своїх рапортах вказували, що в їхньому розпорядженні архео-логічних старожитностей немає. Ігумен Кізілташ-ської кіновії Сергій та ігумена Троїце-Параскевієвського Топловського монастиря Параскева повідомляли про руїни давніх церков, що знаходилися на монастирських землях, та скаржилися на нестачу коштів на їхнє відновлення. Зокрема, Параскева повідомляла про залишки старої вірменської церкви, відкриття якої датувалося 1101 роком. Ігумена повідомляла, що для захисту цієї пам'ятки від непогоди та худоби були зроблені дерев'яні двері, які відчиняли для спостереження споруди паломниками. Проте Археологічна комісія та Археологічне товариство не виявили зацікавленості до цих руїн. Ігумен Сергій вказав на фундамент церкви, що був знайдений в обителі під час проведення господарських робіт та був частково розібраний на монастирські споруди. Також під час проведення розкопок всередині стін церкви знаходили велику кількість монет та каміння з хрестами та написами. Через анонімне повідомлення до Археологічної комісії, монастирю було наказано припинити роботи, а всі знайдені старожитності, «яких набрався цілий віз», були відправлені до Феодосії. В рапорті настоятеля Балаклавського Георгіївського монастиря ігумена Феодосія зазначалося, що найголовніший пам'ятка обителі – стародавня печерна церква перших століть християнства – була належним чином відреставрована в 1893 році і міститься в чистоті та порядку. Найбільш докладним був рапорт, складений управлінням Інкерманської кіновії священномученика Климента – скарбником ієромонахом Пантелеймоном, благочинним ієродияконом Парфеном, ризничим ченцем Іоанном. Ними був зроблений повний опис сімох старовинних печерних церков, вказувалися їхні архітектурні особливості та заходи щодо їхньої охорони.

Однією з основних ініціатив керівництва Таврійської єпархії в галузі збереження пам'яток старовини в Херсонесі було створення при місцевому монастирі давньосховища [8]. Передбачалося, що туди будуть поміщатися знайдені при розкопках предмети, що «мають значення святині». У липні 1899 року єпископ Таврійський Микола звернувся

до Священного Синоду з відповідним клопотанням. Розглянувши цю пропозицію спільно з Археологічної комісією, Синод визнав створення окремого церковного музею недоцільним через незначну кількість предметів, які можна визнати святинями, та можливі труднощі в науковій обробці знахідок при розділі сховищ. Разом з тим Комісія висловлювала готовність передавати деякі знайдені в ході розкопок святині для зберігання в ризниці при храмі Св. рівноапостольного князя Володимира, за умови запитів у кожному окремому випадку. Слід вказати, що у 1892 році в Херсонесі вже був відкритий Склад місцевих старожитностей. Він вважався тимчасовим сховищем, не виключалося будівництво музею в майбутньому. Тут, без особливої систематизації, зберігалися знахідки з городища, не призначені для відправки до Петербурга. Черговий компроміс був дійсно вигідним для обох сторін, оскільки маленька будівля Складу не могла вмістити чисельні експонати, а монастир отримав можливість демонструвати вірянам предмети християнської старовини.

Представляє інтерес механізм залучення православним духовенством Криму уваги до охорони пам'яток старовини з боку влади та наукових товариств, їхньої подальшої взаємодії. Приклад цього ми знаходимо у справі «Про відкриття печери на горі Мангуп з ознаками стародавнього храму» [9]. У листопаді 1884 року міщани Олексій Попов та Іван Азаров відвідали це середньовічне городище і були зацікавлені недослідженими християнськими старожитностями, про що повідомили протоієрею Гавриїлу Рудневу, а той – єпископу Таврійському Гермогену (Добронравіну). Преосвященний звернувся з відповідним листом до губернатора, де просив сприяти благоустрою знайдених об'єктів. У результаті з відкритого стародавнього храму на горі Мангуп були зняті малюнки і зроблений опис, які були відправлені до Археологічної комісії, а справникові було наказано вжити заходів щодо охорони старовинної церкви в тому вигляді, в якому вона була знайдена. Фактично, саме лист церковного ієрарха поклав початок науковому вивченню однієї з найбільших середньовічних фортець Криму.

Таким чином, історія охорони пам'яток історії та культури в Криму наприкінці XIX – на початку XX століть містить багато прикладів вдалої співпраці наукових кіл та представників місцевого духовництва. Хоча деякі механізми вирішення конфліктів сьогодні є неможливими через структурні зміни в житті та устрої держави та Церкви, їх можна взяти за основу в полегодженні стосунків між духовними особами та вченими. Особливо хотілося б підкреслити бажання дорадянських Таврійських ієрархів налагодити добрі контакти з вченими та якомога швидше розв'язати всі непорозуміння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму: Друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133.

2. Шаманаев А. В. Документы по истории археологических исследований Херсонеса в Государственном архиве города Севастополя // Документ. Архив. История. Современность: Сб. научных трудов. – Екатеринбург : Изд-во Уральск. ун-та, 2004. – Вып. 4. – С. 251–261; Документы Одесского общества истории и древностей об организации археологических раскопок в Херсонесе в 1870–1880-х гг. // Там само, 2005. – Вып. 5. – С. 384–394.
3. Императорская археологическая комиссия (1859-1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Ред.-сост. А. Е. Мусин / СПб. : Дмитрий Буланин, 2009. – С. 523–524.
4. Отчет императорской Археологической комиссии за 1893 г. – СПб., 1895. – С. 53.
5. Отчет императорской Археологической комиссии за 1895 г. – СПб., 1897. – С. 87–88.
6. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. 118, оп. 1, спр. 2499, арк. 1–36.
7. Там само, спр. 3045, арк. 1–15.
8. Там само, спр. 3046, арк. 1–3.
9. Там само, спр. 1837, арк. 1–3.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© *В. В. Каліновський, 2010*

Стаття надійшла до редакції 03.09.2010